

УДК 336.711(075.8)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.16>

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ У ВІЙНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Старинський М.В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету*

Завальна Ж.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Старинський М.В., Завальна Ж.В. Роль центрального банку у війні: історичний аспект.

В даній статті досліджується питання ролі центрального банку у війні та тих інструментів, які він використовує для виконання своєї функції. Метою даного дослідження став аналіз особливостей функціонування центрального банку в умовах війни на прикладі державного банку СРСР в період Другої світової війни. В статті також виявляються особливості фінансового та правового інструментарію, що застосовувався Державним банком СРСР у час Другої світової війни.

Виявлено, що діяльність Держбанку з самого початку війни на території тодішньої держави була направлена на налагодження військово-промислового комплексу держави. Основними завданнями Держбанку під час війни були: отримання додаткових ресурсів; розширення кредитування військової промисловості; надання допомоги евакуйованим підприємствам; безперервне задоволення потреб армії і держави грошима; забезпечення оперативного регулювання грошового обігу та стабільності грошової одиниці. Фактично основним напрямком функціонування Держбанку було створення механізмів, направлених на якнайшвидше акумулювання грошових і фінансових ресурсів в середині держави і за її межами, а також контроль готівкової грошової маси.

Встановлено, що діяльність центрального банку на території сучасної України в період існування СРСР мала велике значення для фінансування тодішньої держави в період Другої світової війни. Встановлено, що у своїй діяльності Держбанк використовував як адміністративні методи залучення фінансових ресурсів, так і економічні методи. Особливостями є те, що адміністративні методи регулювання залучення фінансових ресурсів мали характер тоталітарних управлінських практик, а економічні методи управління були направлені на забезпечення роботи планової економіки. Поєднання цих методів давало можливість Держбанку СРСР в найкоротший час акумулювати значні фінансові ресурси та забезпечувати безперебійне фінансування військово-промислового комплексу держави.

Висновки за даним дослідженням будуть корисними під час вирішення проблем української економіки, яка потерпає від руйнівного впливу війни.

Ключові слова: війна, центральний банк, функції центрального банку, фінансування війни, театр військових дій.

Starinsky M.V. Zavalna Zh.V. The role of the central bank in the war: historical aspect.

This article examines the role of the central bank in war and the tools it uses to fulfill its function. The purpose of this study is to analyze the peculiarities of the central bank's functioning in wartime on the example of the State Bank of the USSR during the Second World War. The article also reveals

the peculiarities of the financial and legal instruments used by the State Bank of the USSR during the Second World War.

From the very beginning of the war, the State Bank's activities on the territory of the then state were aimed at establishing the military-industrial complex of the state. The main tasks of the State Bank during the war were: obtaining additional resources; expanding lending to the military industry; providing assistance to evacuated enterprises; continuously meeting the needs of the army and the state with money; ensuring prompt regulation of money circulation and stability of the currency. In practical terms, the main focus of the NBU's activities was to create mechanisms aimed at the fastest possible accumulation of monetary and financial resources within and outside the state, as well as to control the cash money supply.

It is established that the activities of the central bank on the territory of modern Ukraine during the existence of the USSR were of great importance for financing the then State during the Second World War. It is established that in its activities the State Bank used both purely administrative methods of attracting financial resources and economic methods. The peculiarities are that administrative methods of regulating the attraction of financial resources were in the nature of totalitarian management practices, and economic methods of management were aimed at ensuring the operation of the planned economy. The combination of these methods enabled the State Bank of the USSR to accumulate significant financial resources in the shortest possible time and ensure uninterrupted financing of the military-industrial and national complex of the State.

The conclusions of this study will be useful in solving the problems of the Ukrainian economy, which is suffering from the destructive effects of the war.

Key words: war, central bank, functions of the central bank, war financing, theater of operations.

Постановка проблеми. Ведення війни для будь якої держави є надзвичайно витратне завдання, оскільки потребує значних зусиль із концентрації всіх ресурсів для створення війська і його забезпечення, а в процесі ведення війни – постійної фінансової підтримки. Ще більш руйнівною і затратною є війна для держави, яка є жертвою військового вторгнення, оскільки в переважній більшості це виходить за звичайні горизонти функціонування держави і здебільшого є несподіваним. Як результат – держави-жертви для свого захисту і продовження існування змушені прикласти значно більше людських і матеріальних ресурсів для забезпечення свого війська.

В плані фінансового забезпечення сучасної держави провідну роль відіграють центральні банки з їх управлінськими можливостями і можливостями швидкої концентрації фінансових ресурсів. Разом з цим, сама сутність функціонування центральних банків в умовах війни і їх управлінський інструментарій є тією проблематикою, яка вимагає до себе більшої уваги і значної концентрації дослідницьких зусиль, особливо стосовно тих держав, які ефективно протистояли військовому вторгненню. Нажаль, на сьогодні однією з держав-жертв є Україна, яка вже майже десять років потерпає від військової агресії.

Відповідно до вище вказаного, **метою даного дослідження** є аналіз особливостей функціонування центрального банку в умовах війни на прикладі функціонування державного банку СРСР в період Другої світової війни, а також дослідження особливостей його інструментарію.

Стан опрацювання проблематики. Розумінню поняття «війна» присвячено доволі великий обсяг наукових досліджень в різних галузях науки. На сьогодні соціально-політичні та філософсько-історичні науки мають два основних напрямки досліджень війни: моральний та соціально-політичний. В рамках першого підходу, війна розглядається як безумовне зло, наслідками якого є загибель людей та поширення несправедливості (розробка та впровадження теорії «справедливої війни» [1, 2, 6, 9, 11, 12, 13, 18]. Соціально-політичний підхід, розглядає війну як політичне чи соціальне явище зі своїми функціями, характеристиками, методами і інструментами ведення [20, 21, 24, 25, 37]. В рамках дослідження поняття, ознак та характеристики війни науковці також виділяли види театрів війни із можливістю виділення нових театрів воєнних дій, таких як економічна сфера [16] та кіберпростір [8].

Економічний аспект війни досліджувався науковцями починаючи із історичного періоду «Вестфальського порядку» [7, 19] і аж до сьогодення із висвітленням питань інструментів фінансування військових витрат; обговоренням задіяння внутрішніх джерел забезпечення війни [4]; обговорювались можливості та проблеми зовнішнього фінансування [10], в тому числі кредитування держави під час військового часу [14]. Окремою темою для наукового обговорення стала роль

центральної банків у війні, яка цікавить науковців протягом останніх кризових десятиліть [3, 5, 15, 17]. Але не дивлячись на доволі великий обсяг наукових праць із названих проблем, питання особливостей функціонування центрального банку в умовах війни на прикладі функціонування державного банку СРСР в період Другої світової війни та дослідження особливостей його інструментарію залишаються не дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Дослідження ролі центрального банку, яку він виконує в умовах війни, з нашої точки зору варто розпочати з дослідження самого феномену війни та її особливостей в сучасних умовах. Це дасть нам можливість окреслити поле нашого дослідження і сконцентруватись на особливостях середовища, в рамках якого центральний банк функціонує.

На сучасному етапі розвитку нашої цивілізації питання визначення терміну «війна» не набуло адекватного визначення. В рамках даного дослідження нами взято за основу класичне визначення поняття «війна», яке було в свій час надано одним із основоположників сучасної теорії війни К. Клаузевіцем, який підкреслював, що війна це «...соціальна дійсність, що включає в себе мобілізацію і організацію чоловіків (і практично ніколи жінок) з метою вчинення фізичного насилля, передбачає певні типи регулювання соціальних відносин і володіє своєю власною особливою логікою» [24, с. 26]. Дане визначення є найбільш загальним та за своєю суттю соціально-політичним. Враховуючи це ми можемо говорити про те, що класичними ознаками війни як соціального феномену вважаються такі: 1) протистояння двох сторін (противники); 2) наявність насилля одного противника по відношенню до іншого; 3) політична мета у вигляді нав'язування своєї волі противнику. Тобто, війна представляє собою агресію переважно між державами заради досягнення своєї політичної цілі у вигляді державного інтересу.

Сутність сучасної війни як певного виду державної діяльності також має включати і місце її реалізації. В цьому аспекті теоретики війни використовують таке поняття як «театр військових дій» [24]. Воно сприймається як умовне поняття, що передбачає сухопутну територію, морську акваторію і повітряний простір над ними, в межах яких збройні сили держав (коаліцій держав) можуть вести або ведуть військові дії стратегічного масштабу. Як правило, маються на увазі три класичних території на яких можуть відбуватись війна – сухопутна територія, морська територія і повітряний простір. Разом з цим, розвиток сучасних як військових, так і цивільних технологій та інтенсивні процеси глобалізації, які відбувались протягом останніх тридцяти років свідчать про виникнення нових «театрів війни» та нових сфер застосування насилля однієї держави по відношенню до іншої [20, 25]. Природа цих сфер в своїй переважній більшості не передбачає застосування прямого насилля, але має економічну та технологічну сутність. Такими новітніми театрами війни є економічна сфера, іншими словами, економічний простір, в рамках якого ведуться економічні війни. Яскравим прикладом останніх є валютні війни між економічно розвиненими державами [16, р. 134] із виходом у кіберпростір [8, р. 23–36].

Результатом трансформації війни в сучасних умовах стало розширення сфер ведення військової агресії та наявність п'яти основних театрів військових дій: сухопутна територія, морський простір, повітряний простір, економіка, кіберпростір. При цьому слід звернути увагу на те, що ведення військових дій на новітніх театрах військових дій завдає значно більшої перспективної шкоди противнику і не дає можливість вести ефективні військові дії на інших. Також варто зазначити, що сучасна держава, якщо вона планує вести війну чи захищатись від військової агресії, має фінансувати військові інструменти і механізми на всіх театрах війни. Це в свою чергу призводить до надзвичайного збільшення вартості військових дій. Враховуючи наявність п'яти театрів військових дій, інструментами військової агресії можна вважати: 1) бойові дії різної інтенсивності, що здійснюються як офіційним, так і невизнаним озброєним контингентом військ; 2) організовані економічні блокади, ембарго, регулювання валютних паритетів тощо; 3) кібернетичні атаки на інфраструктуру (в тому числі банківську) суб'єкта-жертви; 4) здійснення інших агресивних проявів насильницької поведінки.

Держава-агресор і держава-жертва несуть величезні фінансові навантаження для реалізації своїх планів. При цьому, якщо держава-агресор має можливість підготуватись до такого розвитку подій, то держава-жертва зазвичай не очікує такого розвитку подій, а якщо і очікує, то в більшості випадків небажання вірити саме в такий розвиток подій не сприяє можливості здійснити максимальну концентрацію всіх необхідних ресурсів. Враховуючи це, спробуємо описати загальну схему, за якою здійснювалася концентрація фінансових ресурсів під час воєнного стану у різних державах в різні історичні періоди.

Початок війни значно збільшував витрати в порівнянні із мирним часом, що змушувало суверенів шукати фінансування ззовні держави. Однак, сам факт початку війни породжував ряд проблем, які ставали на заваді успішним запозиченням. По-перше, війна завжди була певним ризиком, результатом якого могло стати зникнення позичальника. По-друге, початок війни ставив під питання повернення запозичень, які вже були зроблені державою. По-третє, виникнення невизначеності у майбутньому держави, що вимагало від неї гарантів спадковості зобов'язань. Все це турбувало кредиторів держав, а ситуації, що були пов'язані з можливою війною чи її початком і веденням не залишались поза увагою фінансового світу [10, р. 14] не дивлячись на те, що кредитування військового часу передбачало більш високі прибутки [7, р. 648].

Вирішення питання гарантій у кредитуванні прямо пов'язане з проблемами репутації позичальників-держав. Проте питання репутації під час війни є досить дискусійним та невизначеним [14, р. 805]. Це пояснюється тим, що репутація держави залежить не тільки від попередніх періодів існування держави-позичальника, а й від зовнішніх оцінок тих подій, з якими пов'язуються військові дії. Така ситуація спонукає держави створювати інституції, які б з одного боку давали можливість швидкого залучення фінансових ресурсів як всередині держави, так і ззовні, а з іншого – були відділені від держави та мали можливість застосовувати певний інструментарій із запобігання відмови від фінансових зобов'язань, що підвищувало б гарантії для кредиторів.

Таким інститутом став центральний банк, який не лише дав можливість швидко отримати фінансові ресурси, а і став запобіжником відмови суверена від своїх зобов'язань [15, р. 2–5]. Центральний банк є єдиним прямим покупцем державного боргу та отримує фінансові вигоди від цього. Постійна орієнтація на отримання прибутку, робить центральний банк зацікавленим у ефективному функціонуванні держави, а держава, яка має центральний банк, що спроможний її фінансувати зацікавлена у його збереженні, що фактично робить їх взаємозалежними [3, р. 237].

До двадцятого століття центральні банки, в основному створювались для підвищення здатності держави отримувати кредитні ресурси для подолання економічних криз [23, с. 86], а також для покриття військових затрат [3, р. 251]. Яскравим прикладом є створення в розпал війни Англії та Франції в 1694 році банку Англії для фінансування військових витрат. При цьому фінансування Корони Англії було важливим фактором ведення військових дій [5]. Подальше вдосконалення функціонування центральних банків відбувалось в напрямку розширення управлінського інструментарію регулювання економічних процесів в державі. При цьому в мирний час центральні банки виконували функції регуляторів економічних процесів, а в період економічних чи соціально-політичних катаклізмів – функції кредитора останньої інстанції для держави та її уряду.

Окреслена ситуація з функціонуванням центральних банків була характерною для держав світу практично протягом всього ХХ століття. При цьому варто звернути увагу на те, що розширення повноважень центральних банків відбувалось як в бік розширення фінансового інструментарію, так і за рахунок тих інструментів, які мали соціальну природу, зокрема популяризації і рекламування банківських послуг, публікації періодичних звітів про діяльність банків і їх результатів. Безумовно це приводило до періодичних фінансових криз, що були пов'язані з інформаційними та фінансовими дисбалансами [17, р. 176], проте центральні банки продовжували відігравати одну з провідних ролей в забезпеченні держави фінансовими ресурсами.

Разом з тим, в рамках нашого дослідження, спробуємо проаналізувати особливості діяльності центрального банку на території сучасної України в ХХ столітті. Враховуючи те, що Україна отримала незалежність після розпаду Радянського Союзу звернемо нашу увагу на роль Державного банку СРСР. Це дасть нам можливість проаналізувати його інструментарій при забезпеченні держави фінансовими ресурсами, при цьому як в мирний час, так і військовий час.

Реалізація нової економічної політики, що була оголошена радянським урядом в 1921 році вимагала стабілізації грошово-фінансової сфери. В результаті 15 жовтня 1921 року був організований Державний банк РРФСР. Основними цілями його діяльності були: відновлення грошового обороту й контроль за його здійсненням; сприяння розвитку промисловості, сільського господарства й товарообороту. Держбанк РРФСР здійснював низку банківських операцій: видачу позик, відкриття онкольних кредитів із забезпеченням товарами й товарними документами, облік векселів, купівля-продаж цінних паперів, вкладні, валютні, переказні й інші операції. 1923 року Державний банк РРФСР був реформований у Державний банк СРСР (далі – Держбанк), який діяв також і на території нинішньої України.

Починаючи з середини 20-х років XX століття Держбанк став основним інститутом регулювання грошово-фінансових відносин на території радянської держави [36]. Основний акцент діяльності Держбанку був направлений на впорядкування використання фінансових інструментів. Зокрема, велику увагу в діяльності Держбанку було приділено унормуванню операцій з золотом, сріблом, дорогоцінним камінням та іноземною валютою [30], регулюванню кредитування населення [26] та грошового обігу [28]. Також були окремі моменти пов'язані зі спробою уряду залучити Держбанк до регулювання товарних операцій [29]. Аналіз нормативних актів, які регулювали діяльність Держбанку свідчить, що основні інструменти, якими користувався Держбанк в своїй діяльності мали адміністративну природу і об'єктивувались у наказах, інструкціях, циркулярних листах, які були обов'язкові до виконання всіма суб'єктами, що здійснювали господарську діяльність.

Роль Держбанку надзвичайно підвищилась на початку Другої світової війни та була визначальною в акумуляції фінансових ресурсів протягом всього її періоду. Діяльність Держбанку мала величезне значення для налагодження військового господарства держави. З самого початку війни перед ним були поставлені завдання: отримати додаткові ресурси і розширити кредитування військової промисловості, надавати допомогу підприємствам, що були евакуйованим в глибокий тил, безперервно задовольняти потреби армії і держави у грошах, забезпечувати оперативне регулювання грошового обігу та стабільність грошової одиниці.

Проте, враховуючи ситуацію, яка складалась в державі, фактично основним напрямком функціонування Держбанку було створення механізмів, направлених на якнайшвидше акумулювання грошових і фінансових ресурсів в середині держави і за її межами, а також контроль готівкової грошової маси. Основними механізмами акумуляції грошових і фінансових ресурсів було створення розгалуженої сітки польових установ Держбанку (контор, відділень, кас). Ці установи виконували всі банківські операції, проте перевага надавалась саме збиранню грошових ресурсів їх клієнтів. Їх діяльність регламентувалась Положенням про польові установи Державного Банку Союзу РСР [34].

Відповідно до вказаного положення було значно розширено коло операцій, що виконуються польовими установами. На польові каси покладалась операції з обміну та обміну грошових знаків, відкриття та переказу кредитів за державним бюджетом, виплати сум, ведення операцій з поточних рахунків. Також польові каси здійснювали прийом дорогоцінних металів та іноземної валюти, підкріплення касовою готівкою польових поштових установ для оплати переказів та прийому від них переказних сум, прийом виручки польових воєнторгів, партійних та комсомольських внесків, операції з вкладами військовослужбовців та державними позиками, оплата сум за орденськими документами.

При цьому, під час проведення операцій особлива увага приділялась пропагуванню допомоги радянській армії у вигляді грошових внесків у різні фонди та купівля цінних паперів різних державних позик. Як свідчать нормативні акти того часу [22], добровільна допомога стимулювалась за допомогою встановлення планів залучення коштів населення для кожної установи. При цьому ці плани жорстко контролювались і про них постійно нагадували відповідні органи та організації [31, 32]. Результатом встановлення планів залучення грошових коштів за рахунок «добровільних внесків» стало використання різних способів направлених на обмеження використання грошових коштів їх власниками (цивільними особами та військовослужбовцями радянської армії). Зокрема, встановлювались обмеження суми коштів на зняття з ощадних книжок, створювався дефіцит готівки в касах шляхом встановлення скорочених норм залишків готівкових грошових коштів у польових касах, стимулювались безготівкові розрахунки [33].

Також варто звернути увагу на те, що на Держбанк покладалась обов'язки збереження матеріальних цінностей і ресурсів як в процесі ведення військових дій, так і в процесі відступу радянської армії, що також залучалась до цієї діяльності [35]. Після звільнення територій, значна увага Держбанком приділялась питанням пов'язаним з поновленням його роботи на цих територіях [27].

Висновки. Таким чином, узагальнюючи особливості діяльності центрального банку на території сучасної України в період існування СРСР можемо говорити, що його діяльність мала велике значення для фінансування держави в період війни. При цьому, ним використовувались як суто адміністративні методи із відтінком тоталітарних управлінських практик залучення фінансових ресурсів, так і економічні методи засновані на плановій економіці. Поєднання цих методів дало можливість під час війни в найкоротший час акумулювати значні фінансові ресурси та забезпе-

чити безперебійне фінансування військово-промислового і господарського комплексу держави. Дані висновки мають проміжний характер і вимагають подальшого дослідження проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Benbaji Y. A defense of the traditional war convention. *Ethics*. № 118 (3). 2008. Pp. 464–495.
2. Benbaji Y. The moral power of soldiers to undertake the duty of obedience. *Ethics*. № 122 (1). 2011. Pp. 43–73.
3. Broz J. Lawrence. The Origins of Central Banking: Solutions to the Free Rider Problem. *International Organization*. № 52 (2). 1998. Pp. 231–268.
4. David G. Herrmann. *The Arming of Europe and the Making of the First World War*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1996, p. 211.
5. Epstein G. Central Banks as Agents of Economic Development. *Research Paper № 2006/54*. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rp2006-54.pdf>.
6. Fabre C. *Cosmopolitan War*. Oxford, UK: Oxford Univ. Press, 2012.
7. Flandreau M. & Juan H. Flores. Bonds and Brands: Foundations of Sovereign Debt Markets, 1820–1830. *Journal of Economic History*. № 69 (3). 2009. Pp. 646–684.
8. Harris S. *WAR: The Rise of the Military-Internet Complex*. Houghton Mifflin Harcourt, 2014. 263 p.
9. Hurka T. Proportionality in the morality of war. *Philosophy & Public Affairs*. № 33 (1). 2005. Pp. 34–66.
10. Kirshner J. *Appeasing Bankers: Financial Caution on the Road to War*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2007. 169 p.
11. Lazar S. Just War Theory: Revisionists Versus Traditionalists. *The Annual Review of Political Science*. 2017. № 20. Pp. 37–54. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-060314-112706>.
12. Lazar S., Valentini L. *Proxy battles in just war theory: jus in bello, the site of justice, and feasibility constraints*. In *Oxford Studies in Political Philosophy III*. Ed. P. Vallentyne, D. Sobel, S. Wall. Oxford, UK: Oxford Univ. Press. in press, 2017. Pp. 234–276.
13. Luban D. *Risk taking and force protection*. In *Reading Walzer*. Ed. Y Benbaji N. Sussman. New York: Routledge, 2014. Pp. 230–256.
14. North Douglass C. & Barry R. Weingast. Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England. *Journal of Economic History*. № 49 (4). 1989. Pp. 803–832.
15. Poast P. Central Banks at War. *International Organization*. November 2014. Pp 1–33. URL: http://journals.cambridge.org/abstract_S0020818314000265.
16. Rickards J. *Currency Wars: The Making of the Next Global Crisis*. Portfolio/Penguin, 2011. 288 p.
17. Robert Z. Aliber, Charles P. Kindleberger, Robert N. McCauley. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises 8th Edition*, Palgrave Macmillan. 2023. 672 p.
18. Rodin D. *Morality and law in war*. In *The Changing Character of War*. Ed. S. Scheipers, H. Strachan. Oxford, UK: Oxford Univ. Press, 2011. pp. 446–463.
19. Tilly Ch. *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990–1992*. Cambridge, MA: Blackwell. 1992. Pp. 192. URL: [https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/ps240/06%20Domestic%20Organizations%20and%20International%20Behavior/Tilly%20-%20Coercion,%20capital%20and%20European%20states%20\[Ch%201,3,6\].pdf](https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/ps240/06%20Domestic%20Organizations%20and%20International%20Behavior/Tilly%20-%20Coercion,%20capital%20and%20European%20states%20[Ch%201,3,6].pdf).
20. Балтаджи П.М., Матвеева Л.Г. Війна як форма соціального конфлікту. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1-2. 2022. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.2>.
21. Воєнні аспекти міжнародного права: навчальний посібник. За ред. В.Б. Толубка. Київ: Азимут Україна, 2004. 240 с.
22. Инструкция о кассах и кассовой работе учреждений Государственного банка СССР от 12.11.1941. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 32, л. 60-151
23. Дудченко В. Еволюція центральних банків. *Економічний аналіз*. 2020. Том 30. № 1. Частина 1. С. 84–89. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2020.01.01.084>.
24. Клаузевиц К. *Принципи ведення війни*. Київ: Професіонал, 2023. 274 с.
25. Кононенко С.В. Війна в міжнародній політиці: технологія, культура, організація. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 41. С. 53–63.

26. О кредитовании клиентов в форме ссуд, исчисляемых в золотых рублях. Циркулярное письмо Правления Госбанка от 14.07.1922. Сборник декретов советской власти и распоряжений по финансам. Т. V, 1922, ст. 141
27. О порядке восстановления учета и отчетности учреждений госбанка в районах, освобожденных от немецко-фашистских оккупантов. Циркулярное письмо Правления Госбанка СССР от 8 апреля 1943 г. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 53, л. 6–12.
28. О предоставлении Государственному банку права выпуска в обращение банковских билетов. Декрет СНК от 25 июля 1922 г. СУ, 1922, № 46, ст. 578;
29. О хлебных операциях Госбанка. Циркулярное письмо Правления Госбанка от. 25 мая 1922 г. Сборник декретов и распоряжений по финансам. Т. V, 1922, стр. 180-181.
30. Об обращении золота, серебра, платины, драгоценных камней и иностранной валюты. Декрет СНК от 4.04.1922 г. СУ, 1922, № 28, ст. 318.
31. Об организации поступлений в Фонд обороны страны. Циркулярное письмо Правления Госбанка СССР от 12 января 1942 г. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 36, л. 11.
32. Об организации работы по приему вкладов от населения. Циркулярное письмо Правления Госбанка СССР от 10 февраля 1942 г. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 51, л. 154.
33. Об установлении однородности денежного обращения. Декрет СНК от 8 сентября 1922 г. СУ, 1922, № 59, ст. 738
34. Положение о полевых учреждениях Государственного Банка Союза ССР. Постановление Совнаркома СССР № 1419-556 от 9 августа 1940 г.
35. Приказ по Государственному банку Союза ССР от 21 мая 1942 г. ЦГ АНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 2968, л. 41.
36. Устав Государственного банка Союза ССР. Утвержден ЦИК и СНК СССР от 12 июня 1929 г. СЗ, 1929, № 38, ст. 333.
37. Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 81–88. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2018/18.pdf.